УДК 1(091)

Варшавський О. П., Дніпропетровський національний університет
залізничного транспорту ім. акад. В. Лазаряна

ПРОПЕДЕВТИКА ЕТИЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

Речі представляються нам у своїй ситуативній підручності найближчими уявленнями, у результаті чого утворюється їх широкий смисловий діапазон. А через те завжди необхідна попередня феноменологічна «експертиза» з виявлення «генуїнного» поняття. Її і проводить пропоноване дослідження на матеріалі етичних характеристик людської присутності.

***Ключові слова**: етичне, звичай, закон, етос і мораль, совість, доцільність, свобода.*

Варшавский А. П., Днепропетровский национальный университет
железнодорожного транспорта им. акад. В. Лазаряна

ПРОПЕДЕВТИКА ЭТИЧЕСКОЙ ПРОБЛЕМАТИКИ

Вещи показываются нам в своей ситуативной подручности ближайшими представлениями, в результате чего образуется их расширяющийся смысловой диапазон. А потому всегда необходима предварительная феноменологическая «экспертиза» по выявлению «генуинного» понятия. Ее и проводит предлагаемое исследование на материале этических характеристик человеческого присутствия.

***Ключевые слова**: этическое, обычай, закон, этос и мораль, совесть, целесообразность, свобода.*

Varshavskyi O. P., Dnipropetrovsk National University of Railway Transport
named after Academician V. Lazaryan

THE PROPAEDEUTICS OF THE ETHICAL RANGE OF PROBLEMS

The things are shown to us in their situational material-at-hand with the nearest presentation. As the result, their expanding semantic range is formed. Therefore preliminary phenomenological "examination" by detection of the "genuine" conception is always required. The present research carries out it on materials of the ethical descriptions of the human presence.

***Keywords**: the ethical, custom, law, ethos and morality, conscience, reasonability, freedom.*

Постановка проблеми. Все може бути дане людині, не дана тільки істина. Від того кожне суще, феномен, показує себе в представленні. Ним істина себе і віднімає. Внаслідок цього кожна річ загромаджена чередою понять. І нема серед них «більш або менш правильних» – всяке є видимість, ситуативно-історично (контекстуально) обумовлена. Однак, ми ж якимось побитом маємо справу з *тою ж самою* річчю, не губимо її із виду. Тотожне автентичне поняття потаємно нам все-таки завдається. Філософська герменевтика стверджує, що на отсе перед-поняття нам всякий раз дає вказівку слово (передсуд). Слово ніби береже і укриває «рівність речі самій собі».

Виходячи з цього, може, навіть тривіального стану речей, ми маємо проводити *пропедевтику* будь-якого досліджуваного нами предмета. А в наступному тексті справа піде про феномен *етичного* в людині («етос»).

© Варшавський О. П., 2012

Найближче для цілого покоління, можна сказати, загальнокультурне визначення для етики запропонував відомий радянський учений А. Спіркін: «Этика есть наука об отношениях, существующих между людьми, и об обязанностях, вытекающих из этих отношений» [5, с. 661]. Отже, звідси видно, що в етиці справа йде про *обов'язки*, завдані стосунками між людьми. У такій презентації етичне вводиться у загальний *соціально-правовий* контекст як т.зв. «нравственность»: «Нравственность – это исторически сложившаяся система неписаных *законов*, основная ценностная форма общественного сознания, в которой находят отражение нормативы и оценки человеческих поступков» [5, с. 661–662]. Таке зведення етичного до (невиписаних) законів історично обґрунтовує позицію, яку називають *закон-ництво*. Тут чеснота буде значити слухняність, вада – порушення, етичне виховання – призвичаєння, етичний розвиток – свідоме виконання і відповідальність.

Треба сказати, що основи для подібного погляду на етичне мають місце вже в Аристотеля, фундатора практичної філософії: «Мыслительная добродетель возникает и возрастает преимущественно благодаря обучению и именно поэтому нуждается в долгом *упражнении*, а нравственная (ethike) рождается *привычкой* (ex ethoys), откуда и получила название: от этос при небольшом изменении [буквы]» [1, с. 78]. Отже, згідно з Аристотелем, етичне є те, що породжене звичкою. А звичка – це умовний рефлекс, повторення після примусу. Примушує закон як суспільний обов'язок «тварини політичної». Відтак, провідну роль в *етиці звички* Аристотеля відіграють такі суспільні категорії як честь, достойність і стид. Звідси ж походить і прагнення Аристотеля примирити особисте щастя з суспільним законом.

Аристотелівський етос у римлян був переданий словом *moralis*, яке далі було позичене в європейські мови. І от воно вже остаточно звужує поняття етичного. Термін moralis походить від mores – поведінка, звичаї і, навіть, мода; ut moris est – означає як повелося, стало звичним [8, с. 271]. Смисл місцевості і розташованості, ще наявний в грецькому «етосі», римлянами взагалі вже не мається на увазі. Їх моральний простір – це *звичай*, а з ним нрав і право. Йому відповідає книжне, з походження староболгарське, поняття «нравственность»: «Кожному городу – нрав і права», – стверджує Григорій Сковорода.

Латинське поняття «мораль» (звичай, нрав) уже чітко окреслює дві буттєві можливості: *призвичаєність* до правила та *відступництво* від нього. Головною етичною проблемою тут стає виявлення і декларування ідеального правила, що було б відповідним самій природі. Через свою загальнозначущість воно здобуває *владу* упорядковувати буття людей через певні санкції. Відтак, чеснота – це різноманітні форми порядності, які по суті є уміння бути покірним. Тут вчинок вмотивований передусім *страхом* перед конкретним покаранням закону чи авторитету. Виховання «правильних звичок» як раз ґрунтується на цьому страхові.

Формулювання цілей. На підставі нашого загальнокультурного розуміння етичного як моралі постає така проблема. По-перше, мораль виключає особисту *присутність* («етос») людини у світі і з іншими. Приміром, у людини було "добре виховання", і завдяки своїм добропорядним манерам вона звикла подавати руку тому, хто просить. Ця дія може навіть не підозрювати, на що вона націлена. Тут не вчинок, а *зразок* дії. По-друге, звичаї (mores) є відносними до тої чи іншої культури, і у зв'язку з іншою мораллю міг би бути вихований інший зразок дії. Це підриває претензію ідеалу поведінки на загальнозначущість. По-третє, всупереч свободі людського єства мораль

© Варшавський О. П., 2012

стає простим репресивним органом тих інститутів чи авторитетів, що нібито «оволоділи» ідеальним правилом. І нарешті, саме походження етичного потрапляє в контекст дресирування тварин.

Ця проблема вимагає іншого погляду на етос. І у нас є можливість подивитися на предмет етики дещо глибше. Бо ж для всіх поколінь грецьке мислення тим назавжди і залишається невичерпним, що для нього крім рідної повсякденної не існувало якоїнебудь спеціальної «наукової» мови. А це значить, що його завжди від слова можливо співвіднести з певним живим досвідом.

Виклад основного матеріалу. Тож найпершим чином нам видається вирішально важливим з'ясувати *доаристотелівське* вживання слова «етос», яке знаходимо у 119 фрагменті Геракліта:

«Ηθοζ ανθρωπω δαιμων».

Його буквальний переклад зводиться до постановки тире:

«*этос человека – его даймон*»

[6, с. 243];

при цьому «етос» іноді чомусь передають іншим грецьким словом – «характер» [2, с. 309] або і зовсім – «личность» [6, с. 243]. Хоча, як стверджують лінгвісти, у грецькому слові ήθος немає кореня *лице*, а є с*аме місце*, і через те воно первинно означає – «місце, до якого ми звикли чи пристосувались» («a place to which we are habituated or accustomed» [9, с. 105]), ми ж будемо казати: *звичайне місце перебування*.

Місце в якості «топосу», помітив Аристотель, є вища із причин речі. Але навпаки складаються справи у випадку людини. За висловлюванням Геракліта виявляється, що у людини як раз «топосу» і нема, адже її місце («етос») є «даймон», – те, що не від світу сього, без місця. Тому нам дано очевидний натяк про те, що не від наявних звичаїв і звичок людина здобуває свій етичний присуд.

Отже, витоки етики є за межами, скажімо так, топографії. І саме тому людина взагалі залишається в межах, тобто етично обмежена. У кожному випадку існування людини обмежувальний горизонт її перебування є свій власний. Скажімо, це може бути трон базилевса або діжка мудреця, квартира багатоповерхового дому або долина оточена горами, межі комп'ютерної гри або Едемського саду. Але яким би конкретно не було звичне місце перебування, по-грецьки зрозумілий етос означає *розташованість, причетність, освоєність* людської присутності у світі.

Етичний простір, будучи власне простором, відмежований *горизонтом,* а відтак, *верхом і низом*. І ось, приміром, рання грецька (дорефлективна) етичність – це коли все до ладу на своєму належному місці, а врешті-решт, – це буттєва, навмисно не встановлена гармонія місць, – *космос*. Противне ж етосу (сьогодні сказали б, – аморальне) греки бачили не доречним, оскільки воно є протилежне самому буттєвому ладу. І вони, як відомо, цурались неетичного як т.зв. «варварства». *Варварство* – це майже безсловесне недоіснування, недалеко віддалене від тваринного, а головне, хаотичне. А через те логічно випливає намір його не пізнати, а цивілізувати, тобто привести його у відповідність до етосу, – звичайного устрою.

Геракліт же перебував у полеміці з отсим раннім почуттям етичного. А це значить, що у 119 фрагменті він повідомляв, як це йому властиво, щось для його сучасників зухвале і провокативне. Загострив сказане «Темним і Сумним філософом» у своїй відомій інтерпретації Гайдеґґер ось так: «Местопребывание (обычное) есть человеку открытый простор для присутствия Бога (Чрезвычайного)» [7, с. 216]. Тим самим Гайдеґґер, і треба віддати йому належне, доводить, що будь-яка етика, яка пропускає питання фундаментальної онтології (а саме, питання про істину, тобто «відкритий прос-

© Варшавський О. П., 2012

тір для присутності Надзвичайного»), стає репресивним моралізаторством Звичайного, законництвом: «Лишь поскольку человек, эк-зистируя в истине бытия, послушен ему, только и могут от самого Бытия прийти знамения тех предназначений, которые должны стать законом и правилом для людей. Предназначить по-гречески – νεμειν. Νομοζ не просто закон, но в более изначальной глубине – предназначение, таящееся в миссии бытия. Только это предназначение способно привязать человека к бытию. Только такая связь способна поддерживать и обязывать. Иначе всякий закон остается просто поделкой человеческого разума. Существеннее всякого устанавливания правил, чтобы человек нашелся в истине бытия как своем местопребывании. Лишь пребыванием в этой местности дается опыт надежной уместности поведения. Уместность всякому поведению дарит истина бытия» [7, с. 218].

Слід визнати, що ця інтерпретація хоч і представляє передусім філософію Гайдеґґера, а проте не виходить за межі сказаного у трьох словах Гераклітом. І виходить так, що ніяких інших чеснот попереду *мудрістю* бути не може. Як бути до місця і до речі, заздалегідь не встановлено і нікому не відомо. А вищий ступінь надійності етичному знанню повідомляє щось на перший погляд примарне – «*істина буття*».

Не станемо з цим сперечатися, а спробуємо співвіднести добутий етимон з дійсним досвідом, і авжеж, за провідною ниткою побутового слова. Не могло ж бути так, щоб розумінню етичного наша культура була цілком зобов'язана античному світу. Адже ж щонайменше *стосунок до своєї присутності* як етичний «мінімум» не є ознакою випадково набутою зі сторони. Цей стосунок українська мова традиційно називає – *совість*. Історія цього слова почалася в XI ст. у зв'язку з християнською проповіддю візантійських місіонерів, коли слово συνείδησις було скальковано послов'янськи с*а*ме ось так: съ-відть (совість). Префікс со- означає *спільність* між багатьма і різними, а корінь вість – *відання*, знання. Але про що оця спільна с-відомість, су-мнів? Підказку дає повсякденне мовлення, що говорить про совість у зв'язку з метафорами «гризота», «поклик», «голос». І в цьому контексті зміст поняття совість включає в себе певний *обов'язок у стосунку до Іншого*, порушення якого викликає "внутрішній суд".

Крім того, тотожно слову совість від XI-го ж століття вживається і ще одне – *сумління* (від др. сумьниниє). Себто, етичне з ранніх пір розуміється як *сумнів*. Це наводить нас спершу на уявлення про таку собі "невпевненість" чи "розгубленість" людини в її вчинках. Однак первинно сумнів означає не бути у своєму співіснуванні зі світом та іншими реактивним, тобто зупинятися, вагатися, вбачати перед усім належне. Тож со-вість (су-мління, су-мнів) на ранніх порах зрозуміла як проста *обачність* стосовно спільного і обов'язкового. Себто, мати совість – це значить попереду вчинком мати *випереджальний час на питання* про належність самого вчинку. Такий питальний стан у побуті називають «чуттям голосу» совісті.

Отже, пройшовши понятєвий шлях від звичаю до обачності, ми вже не будемо передусім сприймати етику як науку про мораль. Відповідно етична проблематика набуває нової гостроти, зокрема *проблема походження етичного*, бо сам по собі *час* обачливого запитування суперечить уявленню Аристотеля про провідну роль *звички* в етичній свідомості. Якщо час обачності спонтанний, то звичка співвідносна з тим, що відоме у природі як рефлекторність. Тож треба перевірити, *чи є етичне прямим продовженням природного порядку речей, чи підводиться воно під яку-небудь форму доцільної поведінки*?

© Варшавський О. П., 2012

Найближчим чином здається, що етичне є *випадковим*. Звідки взятися часу на питання про належне – ми ж зайняті люди. А час, як кажуть, – це гроші; а цей час іще й явно не приносить прибутків і, очевидно, відволікає від їх здобуття. Тож вбачати перед усім Іншого, приймати стосовно нього обов'язок не є доцільно, і тому прояви совісті, якщо вони справді трапляються, є випадковість.

Проте, етична свідомість не настане, якщо її немає *вже*. А вона все-таки завжди вже мається, навіть у випадку утилітарного або нігілістичного способу існування. Це має показати цілком певний ненадуманий досвід, котрий не є результатом спеціального виховання і призвичаєння. Привід бути обачним стосовно Іншого («чути голос совісті») може виявитись тільки тоді, коли нам у принципі відома *самобутність Іншого*, від якої і походить щось *зобов'язувальне*, дурне з утилітарного погляду чи з погляду «здорового глузду».

Досвід, як завжди, нам допомагає пригадувати слово. Самозв'язувальне знання і з цим же коренем «в'язати» римляни іще до прийняття християнства іменували *religio*. Вони мали на увазі той вид благочестя, відмінний від призвичаєності *moralis*, що пов'язаний як раз з особливою увагою до священного.

Священне (Божественне) ж, як відомо, не довідне та не показне, і настільки ж не верифіковане як «істина буття» Гайдеґґера. Незважаючи на це його поняття є універсальне для всіх можливих людських культур, і в найширшому смислі означає *перевершення наявного, всевизначальну відсутність*. Але коли щось подібне переживається вперше в досвіді кожного з нас? Достатньо тільки пригадати, коли особиста відсутність, всевизначальним чином, ставала раптом актуальною.

І така подія справді дуже рано здійснюється у винятково людському запитуванні про своє походження. Себто, коли людина як нібито наївно стає стурбована *місцем звідки вона*. А це значить, що такого місця серед наявного сущого вона не припускає, і навпаки, передбачає його в чомусь принципово *Іншому*, або, як кажуть, «трансцендентному».

Для нашого роздуму важливо те, що в події цього запитування водночас природно і ненавмисно звершується назване вище «етичним мінімумом» – стосунок до свого тимчасового єства. Відтепер людське буття носить *проективний* і *питальний* характер, у кожній конкретній ситуації розрізняючи дане і належне, осмислюючи ради і для чого бути. Причому все одно, якими потім кваліфікують наші вчинки – моральними чи аморальними. Будучи *опосередковані* стосунком до своєї присутності, вони є етично наперед визначені без спеціальної на те суспільної санкції.

І тут треба підкреслити, що совісті належить атрибут *свободи*. Вона не обумовлена соціальними, біологічними чи якимись небудь іншими причинами. Що, однак, не робить її якимось випадковим явищем. Та імперативність, що витікає із досвіду тимчасовості, не диригує нашим існуванням подібно до фізичної причини, але залишає при виборі. Від того і може здатися, що етичного взагалі немає, а є тільки природно чи доцільно обумовлене. Свобода совісті передбачає можливість спроектувати своє життя як завгодно, приміром, наслідуючи зразок тварини, дикої або свійської.

Підсумки дослідження.

По-перше, можна констатувати: оскільки людина заздалегідь виявляє себе не від світу сього, остільки вона всякий раз дбає про те, *як належить бути*. Ось де виток етичної проблематики, – усвідомлення наперед *трансцендентного*. Тим самим підтверджується найперший вислів про етичне Геракліта: «Етос людини – її даймон». «Даймон» же (як відомо за історією Сокра-

© Варшавський О. П., 2012

та) заявляє про себе в якості «голосу», який нині у побуті розуміють як *голос совісті*. Цього не зрозуміти з погляду етики звички, моралі та законництва, для якої належний спосіб існування авторитетно задається наперед у якості правила чи ідеалу, і для якої принциповою є примус та обмеження ініціатив совісті. Натомість веління совісті не виказує якийсь універсальний образ поведінки. Совість не ідеалістична, а онтологічна, адже вона особистісно включена в конкретну ситуацію, тобто в етос, – місце перебування. Відповідно совість не підлягає вихованню як ідеальне уявлення, якому слід було б коритися.

По-друге, метафізичний (теологічний) виток етичного, виявлений завдяки феноменологічній пропедевтиці, проте, є *історично обумовленим*, і його не обов'язково належить розуміти тільки як «даймон». Більш того, залежно від його розуміння має мінятися і спосіб етичного запитування. Коли, приміром, його поняття досягає Абсолюту, як у монотеїстичних теологіях, етичне запитування сягає граничної гостроти: воно ототожнюється вже з почуттям *вини*. При цьому очевидно, що совість і вина не є віддільні, і навіть так, що совість забезпечена почуттям вини. Скажімо, тоді, коли справа йде про «гризоту» совісті, коли належне не здійснене.

По-третє, метафізичне походження етичного означає водночас і його *прихованість*. А тому, безсумнівно, людське уявлення не обмине спроби вилучити з «етоса» всяку присутність «даймона», наприклад, через редукцію етичного до фізичного. До популярних сьогодні натуралістичних концепцій належать ті, які все, що тільки могло б бути ними відзначено як «реальне», виводять із т.зв. «природи», «життя» або «природних закономірностей» (еволюціонізм, соціобіологія, етологія та ін.). Вони вважають своїм обов'язком етичний феномен належного, свобідного по своїй суті, представити як щось обумовлене, відповідне *доцільній або адаптивній* поведінці тварин. Такі спроби, на наш погляд, являють собою фальсифікацію поняття етичного через зведення його до альтруїзму, дбання про інтереси загалу. Однак совість (або як ми кажемо – обачність стосовно Іншого) несумірна з альтруїстичними послугами, допомогою, співпрацею, адже вона заснована не на інтересі і не на підпорядкуванні інтересу стада або общини, а на відмові від всякого інтересу. Останнє є досвідом унікальним, природі не відомим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аристотель. Никомахова этика / Аристотель // Сочинения в 4-х т. – Т. 4. – М. : Мысль, 1983. – С. 53–294.

2. Досократики / [пер. с древнегр. А. Маковельского]. – Мн. : Харвест, 1999. – 784 с.

3. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / [редкол. О. С. Мельничук та ін.]. – К. : Наук. думка, 1983. – (Словники України). Т. 5 : Р–Т / [уклад. Р. В. Болдирєв та ін.]. – 2006. – 704 с.

4. Кант, І. Критика практичного розуму / І. Кант. – К. : Юніверс, 2004. – 240 с.

5. Спиркин, А. Г. Философия : учебник / А. Г. Спиркин. – М. : Гардарики, 2004. – 736 с.

6. Фрагменты ранних греческих философов. Ч.1. /: [Отв. ред. И. Д. Рожанский]. – М. : Наука, 1989. – 576 с.

7. Хайдеггер, М. Письмо о гуманизме / М. Хайдеггер // Время и бытие: Статьи и выступления. – М. : Республика, 1993. – С.192–220.

8. Valpy, F. E. J. An Etymological Dictionary of the Latin Language. London: Red Lion Court, Fleet Street, 1838. – 550 p.

9. Valpy, F. E. J. The Fundamental Words of the Greek Language London: Printed for Geo. B. Whittaker, Ave Maria Lane, 1826. – 363 p.

Надійшла до редколегії *28.03.2012.*
Прийнята до друку *12.09.2012.*

© Варшавський О. П., 2012